

Dorota Pazio

Problematyka językowego obrazu świata w wybranych pracach lingwistów polskich i rosyjskich

Acta Polono-Ruthenica 8, 199-205

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dorota Pazio
Warszawa

Problematyka językowego obrazu świata w wybranych pracach lingwistów polskich i rosyjskich

W Księdze Rodzaju czytamy, że Bóg dał człowiekowi władzę nad zwierzętami i ptakami, pozwalając mu nazywać wszelki byt według własnego uznania. Także historia wieży babilońskiej świadczy o fundamentalnym znaczeniu języka dla ludzkiego życia: „Są oni jednym ludem i wszyscy mają jedną mowę, i to jest przyczyną, że zaczęli budować. A zatem w przyszłości nic nie będzie dla nich niemożliwe, cokolwiek zamierzą uczynić” – czytamy w Starym Testamencie. Do tej tradycji odwołują się filozofowie i językoznawcy XX w., dla których istotnym tematem badań stała się relacja zachodząca między językiem i rzeczywistością pozajęzykową.

Wydaje się, że teza o odzwierciedleniu przez język określonego sposobu postrzegania rzeczywistości nie budzi sprzeciwu badaczy. A. Wierzbicka podkreśla wręcz, że: „[...] języki są najlepszym odbiciem kultury człowieka; i to właśnie poprzez słownictwo języków naturalnych możemy odkryć i określić konfiguracje pojęciowe charakterystyczne dla różnych kultur świata”¹. Charakterystyczne jest to, że mimo szerokiej obecności w pracach lingwistycznych problematyki relacji zachodzących między językiem a rzeczywistością i podejmowaniu różnorodnych badań nad wybranymi przykładami tej zależności², zasadnicze dla rozważań etnolingwistycznych pojęcie, jakim wydaje się być językowy obraz świata (JOS), pozostaje niedookreślone, często – jak podkreśla R. Grzegorzczukowa

¹ A. Wierzbicka, *Uniwersalne pojęcia ludzkie i ich konfiguracje w różnych kulturach*, „Etnolingwistyka” 1991, nr 4, s. 31.

² J. Bartmiński (red.), *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin 1993.

– rozumiane jest intuicyjnie i wymaga doprecyzowania³. Na konieczność jego uszczegółowienia zwraca również uwagę J. Maćkiewicz w tekście o znamienym tytule *Co to jest „językowy obraz świata”*⁴.

Termin JOS pojawił się na gruncie lingwistyki polskiej i rosyjskiej stosunkowo niedawno⁵. Natomiast w obszernym i powszechnie znanym, zawierającym definicje około 7 tysięcy terminów, *Словаре лингвистических терминов* O.S. Achmanowej (1966) nie odnajdziemy hasła JOS. Nie odnotowują go również *Словарь-справочник лингвистических терминов* D.E. Rozientala i M.A. Tielenkowej (1976) oraz *Лингвистический энциклопедический словарь* pod redakcją W.N. Jarcewej (1990). Definicję interesującego nas terminu odnajdziemy dopiero w elektronicznej encyklopedii *Кругосвет* (wersja internetowa)⁶, a także w głośnej monografii *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира* pod redakcją B. Serebriannikowa (1998). W polskiej lingwistyce termin JOS obecny jest od 1978 r., kiedy to po raz pierwszy został odnotowany w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*, pod red. S. Urbańczyka.

Jak definiowany jest JOS? W literaturze polskiej najbardziej rozpowszechnione wydają się być definicje sformułowane przez R. Tokarskiego i J. Bartmińskiego. Jedna z nich została zamieszczona w artykule *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, gdzie czytamy: JOS „[...] jest to pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego”⁷. Szerszą definicję odnajdujemy w tekście R. Tokarskiego: „Najogólniej można powiedzieć, że jest to zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych) oraz w semantycznych strukturach

³ R. Grzegorzczkova, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin 1999, s. 39-46.

⁴ J. Maćkiewicz, *Co to jest „językowy obraz świata”*, „Etnolingwistyka” 1999, nr 11, s. 7-24.

⁵ J. Anusiewicz, *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku* [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, s. 262.

⁶ Encyklopedia *Krugosviet* jest poprawionym i rozszerzonym w stosunku do oryginału rosyjskim tłumaczeniem wydanej w USA w latach 1952–1998 *Collier's Encyclopedia*.

⁷ J. Bartmiński, R. Tokarski, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, Wrocław 1986, s. 72.

leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości⁸. Podobnie JOS jest definiowany na gruncie lingwistyki rosyjskiej⁹.

Badacze problemu zwracają uwagę na istotne dla rozumienia JOS sformułowanie „interpretacja rzeczywistości”. R. Grzegorzczkowska podkreśla, że wydaje się ono bardziej adekwatne niż teorie o mechanicznym odzwierciedleniu czy też odbiciu świata w języku, jakie można spotkać w literaturze przedmiotu¹⁰. Zdecydowanie akcentowany jest również sprawczy wymiar aktywności człowieka dla językowej interpretacji świata. J. Maćkiewicz pisze: „[...] językowa interpretacja świata to nie interpretacja dokonywana przez język, rozumiany jako byt niezależny od człowieka, jest to interpretacja dokonywana przez człowieka za pomocą języka”¹¹. Na aktywny udział podmiotu zwraca również uwagę J. Korzeniewska-Berczyńska: „Мир познаваем лишь до некоторых границ, которые определены интересами исследователя, возможностью вникнуть, понять, осознать, а также характером самого объекта – часто непредсказуемого и беспредельно сложного”¹².

Badacze problemu podkreślają, że szczególnie wyraźnie JOS zawarty w danym języku przejawia się w systemie leksykalnym. Jak utrzymuje R. Tokarski, szczególnie cenną z punktu widzenia badania JOS jest nie analiza definicji poszczególnych jednostek leksykalnych, lecz całych pól

⁸ R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Wrocław 1993, s. 358.

⁹ Np. w encyklopedii *Krugoswiew* czytamy, że JOS to: „исторически сложившаяся в обыденном сознании данного языкового коллектива и отраженная в языке совокупность представлений о мире, определенный способ концептуализации действительности”. W.I. Postowałowa definiuje JOS jako: „исходный глобальный образ мира, лежащий в основе мировоззрения человека, репрезентирующий сущностные свойства мира в понимании носителей [данной картины мира] и являющийся результатом всей духовной активности человека”. W. A. Piszczalnikowa, *Sodierżanije poniatija „kartina mira” w sowriemiennoj lingwistike*, http://aomai.ab.ru/Books/Files/1998-01/13/pap_13.html.

¹⁰ Sformułowanie mówiące o odbiciu obrazu świata w danym języku narodowym znajdujemy np. w *Encyklopedii języka polskiego* pod red. S. Urbańczyka i M. Kucały (wydanie 3 poprawione i uzupełnione) Wrocław 1999.

¹¹ J. Maćkiewicz, *Co to jest...*, s. 11.

¹² J. Korzeniewska-Berczyńska, *Новации в языковой картине мира российского человека на основе современных публицистических текстов*, Olsztyn 1996.

znaczeniowych. Rozpatrując definicję jednego słowa, można bowiem mówić jedynie o JOS fragmencie rzeczywistości, analiza pól znaczeniowych pozwala natomiast na wskazanie ogólnych tendencji językowej interpretacji rzeczywistości.

Trzeba przy tym pamiętać, że JOS jest obrazem naiwnym i różni się od obrazu naukowego. Obraz świata zawarty w języku, jak podkreśla R. Tokarski, „[...] uwzględnia zarówno obiektywnie dane cechy rzeczywistości, jak kulturowe uwarunkowania rządzące myśleniem i ocenami człowieka. Naukowe poznanie świata i pochodny od niego naukowy obraz świata są zasadniczo wspólne ludziom mówiącym różnymi językami, z kolei potoczny obraz świata jest utrwalony i odtwarzany poprzez język ogólny i dlatego każdy język narodowy ma sobie tylko właściwy obraz świata”¹³. Różnice między naiwnym i naukowym obrazem świata silnie podkreśla J.D. Apresjan, który z tego zestawienia wyciąga wniosek ujawnienia naiwnego obrazu świata w leksykalnych znaczeniach wyrazów i odzwierciedlenia go w systemie definicji¹⁴. A. Pajdzińska, analizując prace J.D. Apresjana, słusznie zauważa, że „naiwny obraz pewnego fragmentu świata może się znacznie różnić zarówno od obrazów owego fragmentu utrwalonych w innych językach, jak też od obrazu naukowego, wspólnego ludziom mówiącym odmiennymi językami”¹⁵. Wprawdzie naiwny obraz świata ewoluje w trakcie rozwoju języka, to jednak, jak podkreśla J. Maćkiewicz, językowy obraz świata zmienia się bardzo powoli i jest właściwie ahistoryczny: „Język ewoluuje wolniej niż ludzkie myślenie i dlatego

¹³ R. Tokarski, op. cit., s. 339. Zwrócić należy uwagę na zacieranie się różnic między obrazami świata odzwierciedlonymi w różnych językach, sprzyjają temu między innymi kontakty między narodami, zwłaszcza w ramach jednej wspólnoty kulturowej, cywilizacyjnej i społeczno-politycznej. Bezpośrednio z niestycznością odzwierciedlonych w różnych językach JOS związany jest też problem przekładalności oraz możliwości uczenia się języków obcych.

¹⁴ J. D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław 1980, s. 79-96; idem, *Niekotoryje soobrażenija o diejksisie w swiazi s poniatijem naiwnoj modieli mira*, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, Wrocław 1986, s. 92-98.

¹⁵ A. Pajdzińska, *Apresjan Jurij Derenikowicz. Lieksiczieskaja siemantika. Sinonimiczieskije sriedstwa jazyka*, [w:] B. Skarga (red.) *Przewodnik po literaturze filozoficznej XX wieku*, t. 3, Warszawa 1995, s. 16.

językowy obraz świata nigdy nie odpowiada jakiemuś określone mu etapowi w rozwoju myśli ludzkiej¹⁶.

Badacze rosyjscy zwracają uwagę na formę obecności JOS w świadomości nosicieli danego języka. Piszą o tym m.in. A. Zalizniak, I. Lewontina i A. Szmielow w artykule *Ключевые идеи русской языковой картины мира: „[...] представления, формирующие картину мира, входят в значения слов в неявном виде; человек принимает их на ве-ру, не задумываясь, и часто даже сам не замечая этого. Пользуясь словами, содержащими неявные смыслы, человек, сам того не замечая, принимает и заключенный в них взгляд на мир”*¹⁷. Wyrażne pobrzmiewają w tych stwierdzeniach echa poglądów B. Whorfa, który twierdził, że otaczająca człowieka rzeczywistość to ciągle zmieniający się potok wrażeń, podzielony na kategorie, fragmenty i części przez ludzki umysł, korzystający z określonego systemu językowego. Dzięki temu, że każdy człowiek myśli w określonym języku, sposób jego myślenia nieświadomie dla niego samego podlega wpływowi określonego systemu szablonów typowych dla języka, którego jest nosicielem¹⁸.

Wydaje się, że o ile zdefiniowanie JOS nie budzi wśród lingwistów zasadniczych rozbieżności, to wyodrębnienie jego elementów składowych rodzi różnice interpretacyjne. Można tu określić co najmniej dwa stanowiska. Zgodnie z pierwszym, zaprezentowanym m.in. we wspomnianym wyżej artykule R. Grzegorzczukowej, przez składniki JOS rozumie się poziomy jego realizacji – własności gramatyczne języka, cechy słownictwa, własności słowotwórcze, etymologię i konotacje semantyczne. Drugie stanowisko, które odnajdujemy m.in. w pracy R. Tokarskiego *Słownictwo jako interpretacja świata* oraz w definicji JOS w *Encyklopedii języka polskiego* pod redakcją S. Urbańczyka i M. Kucaty, przez składniki JOS rozumie się cechy charakterystyczne JOS danego języka narodowego. R. Tokarski wyróżnia trzy składniki JOS polszczyzny: „użytkownik języka preferuje cywilizację, zwłaszcza europejską, uwydatnia zalety polskości, m.in. przez ksenofobiczne widzenie innych naro-

¹⁶ J. Maćkiewicz, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] J. Bartmiński (red.) *Językowy obraz świata*, s. 195; por. idem, *Co to jest...*, s. 21-22.

¹⁷ A. Zalizniak, I. Lewontina, A. Szmielow, *Kluczewyje idiei russoj jazykowej kartiny mira*, „Otieczestwiennyje zapiski” 2002, nr 3, s. 248-261, wersja internetowa www.stranaoz.ru/numbers/2002_03/2002_03_22.html.

¹⁸ B. Whorf, *Nauka a językoznawstwo*, [w:] *Język, myśl i rzeczywistość*, Warszawa 1982, s. 279-294 (przedruk z „Technology Review” 1940, nr 42).

dowości, wreszcie akceptuje normy religii chrześcijańskiej i przestrzega ich”¹⁹. Zasadniczo wspomnianą różnicę poglądów można również zaobserwować w monografii zbiorowej pod redakcją J. Bartmińskiego (1999).

Stanowisko poniekąd łączące wybrane elementy tych dwóch poglądów odnajdujemy w publikacjach rosyjskich, gdzie podkreśla się, że pojęcie JOS obejmuje dwa związane ze sobą koncepty. Pierwszy z nich zwraca uwagę na naiwny charakter JOS w odróżnieniu od naukowego obrazu świata, drugi podkreśla, że każdy z języków może interpretować rzeczywistość w sposób sobie tylko właściwy, różny od interpretacji zawartej w innych językach. Wyróżnienie tych elementów składowych pociąga za sobą określone kierunki badawcze – z jednej strony rekonstrukcję naiwnego obrazu świata, który jest przeciwstawiany obrazowi naukowemu, z drugiej – opisywanie konceptów typowych dla danego języka.

Można wnioskować, że JOS, opisujący elementarny dla filozofii języka związek z rzeczywistością pozajęzykową, leży w kręgu zainteresowań wielu badaczy. Jednak mimo szerokiego użycia nie jest on postrzegany precyzyjnie, co wynika – wydaje się – nie tyle z funkcjonowania przeciwstawnych koncepcji interpretacji problemu, co z jeszcze nie zakończoności procesu stabilizacji terminologii etnolingwistycznej.

Jak podkreśla J. Bartmiński, „słowa nie odwzorowują rzeczy fotograficznie, lecz »portretują« je mentalnie”²⁰. Akceptując taki punkt widzenia, uzasadnione wydaje się zwrócenie uwagi na wybrane syntezy i nie budzące zasadniczych rozbieżności wśród lingwistów stwierdzenia R. Grzegorzycowej:

1. JOS jest strukturą pojęciową, za pomocą której ludzie mówiący danym językiem interpretują świat.

2. JOS ma charakter subiektywny, jednakże interpretowana rzeczywistość jest obiektywna i da się ująć poznawczo.

3. Mimo odmienności w poszczególnych językach struktur pojęciowych możliwa jest wzajemna przekładalność języków oraz porozumienie między ludźmi posługującymi się różnymi językami.²¹

W naukach humanistycznych wielość poglądów nie jest hamulcem postępu. Jednakże skala zainteresowań problematyką istoty omawianego

¹⁹ R. Tokarski, op. cit., s. 361.

²⁰ J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, s. 105

²¹ R. Grzegorzycowa, op. cit., s. 45.

zjawiska pozwala sądzić, że w przyszłych badaniach wykrystalizuje się stanowisko wspólne dla większości badaczy.

Резюме

Проблематика языковой картины мира в избранных польских и русских лингвистических трудах

В статье рассматривается проблема толкования термина „языковая картина мира” (ЯКМ), воплощающего в себе основополагающую для философии языка связь языка со внеязыковой действительностью. Дается обзор наиболее распространенных в польских и русских лингвистических трудах дефиниций ЯКМ, обращается внимание на некоторые колебания интерпретации, вызванные еще незавершенным процессом концептуального укрепления этнолингвистической терминологии, проводится краткий анализ элементов ЯКМ, а также уделяется внимание разнице между научной и повседневной ЯКМ.